

A MAGYAR SIÓN ŐRHELYÉN

SOK VITA, szenvedélyes állásfoglalások, a tovább-vádolók és a védelem felvonultatása követte egy heves hangú francia író, Julien Benda sok évvel ezelőtt megjelent könyvét, amelyben Európa szellemi vezetőit, „írástudóit“ áruállással vádolta meg (La trahison des deres). Azóta ez a vád nemhogy elhalkult volna, hanem csak fokozódott. A vád lényege az, hogy akikre elsősorban reá van bízva Európa több évezredes kultúrájának, szellemi, erkölcsi, vallási, tudományos, művészeti és irodalmi kincseinek megőrzése és gyarapítása, nemcsak ennek a nemes feladatuknak nem felelnek meg, hanem egyenesen elárulják ezt a kultúrát. Az áruállásnak különböző okai vannak. A legfőbb okok között szerepel a „politikai“ érdek, amelynek sokkal magasabb rendű és rangú érdeket alárendeltek mind a tudósok és bölcselők, mind pedig a szépírók és a művészek, sőt még a papok is. Főként a jogászokat és az erkölcsi értékek hivatásos őrzőit, a papságot érte különösen keserű vád és szenvedélyes számonkérés; gyáva vagy önző érdeket védő kiszolgálói lettek a különböző irányzatoknak, nem pedig rettenthetetlen védelmezői az igazságnak és az igazságosságnak, ami kötelességük lett volna.

A vád szenvedélyes és keserű; a legkeserűbb azonban benne az, hogy nem kis mértékben meg is felel az igazságnak. Legfeljebb azt lehet e sokszerű és sokszínű áruállás megértéséhez hozzátenni, hogy nem mai keletű és nem új. Ha végiglapozzuk a történelem lapjait, amelyek a mi napjainkhoz hasonló végzetes, véres és vajdó korszakokról értesítenek, az „írástudók“ áruállásának vádjá újra meg újra felbukkan. Ami mégis a mi korunkat a múlt korok hasonló periódusaitól szomorúan megkülönbözteti, mintha abban volna, hogy ez az áruállás a múltban talán mégsem vált olyan nagyfokúvá, egyes zártabb területeken majdnem általánossá. A kultúrák bölcselőinek feladata e nagyfokú hanyatlás okait részleteiben is feltárni. Egyes okait azonban első felületes tekintetre is megjelölhetjük. Feltétlenül megkönnyíti az áruállást és arra szinte predesztinál egy olyan kor, amidőn az igazságban, illetőleg az igazság biztos felismerhetésében való meggyőződés és hit a világnézeti zűrzavar következtében erősen meggyöngül és helyét ki nem mondott — néha be is vallott — szkepticizmus foglalja el. Ezt az értelmi szkepticizmust sohasem gyógyítja meg a még oly szenvedélyes, türelmetlen, dübörgően dinamikus voluntarizmus, az akarat és az erő hangoztatása, vagy akár bálványozó imádása. Az akarat és a jogos érdek az igazságokat sohasem szüli, hanem — a normális ember esetében — feltételezi; ellenben a béklyóitól szabadult akarat igenis alkalmas arra, hogy a már felismert és megszilárdított igazságokat is meghamisítsa, eltorzítsa, vagy egyenesen megtagadja, ha egyszer szembekerülnek vele. Hasonlóképpen a szellemi áruállások bőséges termőföldje az, amit csak azért nevezünk „eltömegesedésnek“, mert ma ez a divatos szó a megjelölésére; ez a megjelölés valójában az érték hierarchiának végzetes megtagadását takarja és korántsem csak a szellemi „tömegnek“ a sajátja, hanem igen gyakran a szellemi „elité“ is. Alig van még korszak, amidőn a divatfilozófia és a divatirodalom, vagy akár a politika annyit hangoztatta volna az „értékeket“ és az „értékek“ kultuszát. De ugyanakkor nehezen volna felkutatható a művelt emberiség történelmében még egy olyan korszak, amidőn az „értékeknek“ olyan zűrzavara uralkodott volna, mint ma, sőt, amikor a legmagasabb értékeket — amelyeket az emberiség mindig ilyeneknek ismert el — annyira letaszí-

tották volna trónusaikról, hogy helyükre alacsonyabb, sőt néha egyenesen alantas „értékeket“ ültessenek és vad tánccal körülralgjanak. Végül az árulás ellen a legfőbb, sőt egyedüli biztosíték a sziklaszilárd jellem. A jellem azonban egyéniséget jelöl, az egyéniség viszont a szellemi ember jogos szabadságát, képességeinek és tevékenységeinek az erkölcs határai között történő szabad kifejtését követeli meg. Ha tehát valamely kor nem kedvez e legmagasabb emberi tulajdonságok szabad kifejtésének, ott a szilárd jellemek száma is katasztrófálisan megfogyatkozik, viszont a szolgalelkű kiszolgálók száma végzetesen megszorodik, talán éppen az „írastudók“ soraiban. A régiek nagyon helyesen felismerték, hogy éppen a tudás csarnoka az, amely csakis a minden önző érdektől mentes embernek biztosít belépési jogot; a tudós, tehát az igazi „írastudó“ legmagasabb értelmi és erkölcsi érénye az igazság keresésének minden más érdeken felülálló szent erosza és az egyszer valóban felismert igazságnak rettenthetetlen és megvesztegethetetlen védelme egészen az önfeláldozásig. Ahol valamely kor „írastudóinál“ ez a megkövetelt magas erkölcsi és szellemi nivó lesüllyedt, ott valóban jogos és keserűen igaz az írástudók árulásáról beszélni. Jogos a tetemrehívás is azért, hogy az emberiség egyik legnagyobb kincsét, melynek őrzése, gyarapítása és védelme rájuk és csakis rájuk van bízva, veszni engedték, vagy legalább is veszélynek tették ki, sőt ők maguk is sikkasztottak belőle.

A fenti keserű gondolatokat, alighanem a kontraszthatás folytán, annak a kis füzetnek az olvasása kelti föl bennünk, amely Magyarország bíboros hercegprímásának a Szent István Társulat közgyűlésein, illetve a Szent István Akadémia ünnepi ülésén elhangzott öt beszédét tartalmazza az 1940—1943. évekből.¹

Esztergom, ezeréves fennállásának egész idejében, a magyar szellemi, vallási, erkölcsi és tudományos kultúrájának legfőbb fellegvára volt; akkor is, sőt talán leginkább akkor, amikor vészterhes időkben e fellegvár lakója, a nagy Pázmány Péter Nagyszombatban volt kénytelen tartózkodni. Az esztergomi érsekek éber és gondos figyelők voltak, akik felelősségük teljes tudatában őrizték a rájuk bízott vallási és műveltségi kincset. De nemcsak őrizték, hanem gyarapították is személyes szellemi és erkölcsi képességeikkel és alkotásaikkal, ahogy az ország első főpapjaihoz és első zászlósuraihoz illett. Mindenképpen vigasztaló és megerősítő az a tudat, hogy a Magyar Sión mai ura és őre az öt beszéd tanúsága szerint nemes fenntartója ennek az ezeréves nagy hagyománynak, sérthetetlen jognak és felelősséggel terhes feladatnak.

Az öt beszédben a szellem kultúrájáról, a realitások elhagyásának veszedelméről, az emberek és a nemzetek helyes értékeléséről, az emberi szabadságról a kánonjogban, végre a következtelenségről nyilatkozik meg a hercegprímás. Az öt beszéd e különböző tárgyainak teljesen egységes veretet ad egyrészt szerzőjük jellegzetes szellemi és erkölcsi alkata, másrészt a mindenkori indítók, amely szerzőjüket megszólalásra bírta.

Mind az öt beszéd híven tükrözi vissza a hercegprímás sajátos tudós típusát és papi jellegét. A tudósnak megfelelően mind az öt beszéd valamely alapvető és mély bölceleti és embertani igazságból indul ki; ez igazságokat csak nagyon tisztán látó elme képes ebben az egyszerű, keresetlen és világos előterjesztésben megalapozni és kifejteni. Semmi nyoma nem található a szónoki fogások ezer változatának, a különböző retorikai kaptációknak; a tudós legfőbb bizalma nyilván mindig magának a csupasz igazságnak meggyőző erejében van. A papi jelleget viszont egy értelmi és egy erkölcsi mozzanat domborítja ki. Az értelmi jelleg abban jut kifejezésre, hogy a keresztény főpap az alapvető bölceleti, ontológiai igazságokat a legtermészetesebb módon tudja összekapcsolni emberi tudásának másik, közvetlenül isteni forrásával, a kinyilatkoztatással, ami által ezek az igazságok még nagyobb

¹ Serédi Jusztinián bíboros hercegprímás öt beszéde. Jelenkor kiadása, 80 lap, (évszám nélkül).

mélységet, még szélesebb perspektívát és kikezdzhetetlen megalapozást nyernek. A főpap erkölcsi jellege viszont a szeretetnek, az önzetlen segíteni vágyásnak és a súlyos felelőssége tudatában levő főpásztor mély komolyságának keresetlenül közvetlen és egyszerű pátoszában jut kifejeződéshez. Ami viszont teljesen hiányzik e beszédek hangskálájából, az a parancs és a hatalom ma annyira jól ismert hangja. E beszédek elmondója szolgálni akar és nem uralkodni; szolgálni a teljes igazságnak és az igazság által a felebarátnak.

Tárgyi egységet a beszédek azzal nyernek, hogy mindenikük a mai legaktuálisabb korszükségletből született; kivétel nélkül e szomorú kor valamelyik vészterhes eltévelyedése ellen szólalnak fel. Egyes embereknek talán bizony úgy tűnik majd fel, hogy ez a felszólalás gyenge fegyverrel kel védelmére az igaznak és a jónak, tudniillik csakis magának az igazságnak és a jósnak a pajzsával. Vájjon az igazság és a jószág e tudatosan leegyszerűsített és közvetlen nemes hangja iránt fogékonyak-e még azon emberek fülei, akiket kora reggeltől késő estig a raffinált és a „közvéleményt“ alakító és befolyásoló technikákat kezében tartó propaganda zsivaja vesz körül és szüntelenül fejükbe és szívükbe kalapálja a pontosan rájuk szabott gondolatot, ösztönzést, érzelmet és gerjedelmet? Am a szent ügy csak nemes fegyverek használatát engedélyezi.

„A materiális erők, a tudatlanság és erkölcstelenség uralma nem lehet maradandó, mert a szellem, a tudomány és a tiszta erkölcsök felsőbbrendűsége előbb-utóbb diadalmaskodik amazok felett“, hirdeti az első primási beszéd keresztény optimizmusa. De ugyanakkor realizmusa megállapítja, hogy „a szellemi és erkölcsi javak leértékelése következtében már évtizedek óta a materiális erők törekszenek uralomra egyéni, társadalmi és állami vonatkozásban egyaránt. Ezzel a törekvéssel szinte szükségszerűen velejár, hogy mind az egyéni, mind a társadalmi, mind pedig az állami életben a test kultúrájára, majdnem úgy mondtam, hogy a test kultuszára helyezik a fősúlyt, míg a szellemiek: a tudomány és a tiszta erkölcsök egyre jobban háttérbe szorulnak“. Határozott szavakkal szorgalmazza „a komoly és lelkiismeretes tanítást és tanulást“, még a testkultúra látszólagos rovására is. „Mivel műveltebb lesz a magyar ember, annál jobban megérti az egyéni, családi, társadalmi, gazdasági és állampolgári élet nehézségeit, annál jobban belátja kötelességeit, mérsékli igényeit, távoltartja magát a nagy problémák oktalan, túlzó vagy erőszakos megoldásától... és talán műveltsége miatt nehezebben enged a csüggedés kísértésének, sőt erőt és bátorságot önt a csüggedőkbe is.“ Es nyilván a kereszténység nagy életjelentőségét is jobban megérti az igazán művelt ember, mert épp a hercegprimás állapította meg ismételten: a kereszténység legnagyobb ellensége a tudatlanság. Ugyanilyen okból leszögezi az Egyház jogát az iskolához; az Egyháznak nemcsak történelmi, hanem természetfeletti joga is van ezekhez, ezt a jogot senki meg nem sértheti. „Nekünk olyan kultúra kell, amely egész emberi természetünknek megfelel...; amelyben a lélek szupremáciája biztosítva van... Nekünk olyan kultúra kell, amely a szellemnek: a komoly tudománynak és a tiszta erkölcsöknek biztosítja a vezetést.“ Az ilyen kultúra előfeltétele azonban „a Teremtőre vonatkozó igazságoknak a természetes ész segítségével a kinyilatkoztatás fényénél történő megismerése, elfogadása és továbbadása mindazokkal a következményekkel együtt, amelyeket belőlük az ember egyéni és kollektív életének minden vonatkozásában le kell vonnunk“.

A magyarság legjobb ismerői és legmélyebb szellemei gyakran tartották szükségesnek, hogy ezt a keleti származású és fantáziájú népet a valóság tisztelétére és erejére figyelmeztessék; hasonlóképpen a hercegprimás második beszéde a realitások elhagyásának veszedelméről mond igen komoly

szavakat. „Az ember léte nem merő fantázia“; mert az ember a nagy léti realitások világába van beágyazva. E nagy realitások: „Isten van; ember van; test van; Egyház és állam van; anyagi, szellemi és lelki szükségletek, továbbá ugyanilyen jogok és kötelességek mind egyéni, mind kollektív vonatkozásban vannak“. E realitások elhagyása „az emberiséget a legnagyobb veszedelembé sodorja.“ Csakhogy épp napjainkban „az emberiség túlnyomó része elhagyta az említett realitásokat és saját fantáziája után szaladva, szomorú csalódásokon keresztül, mérhetetlen szenvedésekbe taszította életét.“ Természetesen ezen alaprealitásokkal csak akkor számolunk helyesen, ha azokat a valóságnak megfelelően ismerjük is; tehát ha valóban helyes istenképünk van és ha az embert, az ember társadalmi életét és a vele összefüggő jogait és kötelességeit a valóságnak megfelelően ismerjük fel és ismerjük el. Minden más csak álrealitás, fantázia, az emberi agy torz alkotása.

A valóságok, kivált Isten elhagyásának mind a lelki, mind pedig a szellemi, az államéleti, az anyagi, a gazdasági, az erkölcsi, a családi és az egyéni életben a legsúlyosabb romlást hozó következményeit a hercegprímás részletesen mutatja ki. Ismeretes, hogy a realitások elhagyásának egyik legveszesebb következménye a kultúrharc szokott lenni az Egyház és az állam között vagy más közületek között. „Itt vagyunk, magyar katolikusok, hűséggel Egyház és haza iránt. De hűségünket senki úgy ne értelmezze, hogy hazafiságból a béke kedvéért minden indokolatlan méltánytalanságot a végtelékig eltűrünk.“

„A realitások elhagyása a politikai életben előbb-utóbb biztos bukásra, a társadalmi életben belső felfordulásra, katonai vonatkozásban pedig csúfos vereségre vezet.“ A hercegprímás a „politikai“ realitáson valóban nem a mindenkori pillanatnyi hasznossági szempontok mérlegelését érti, hanem legfőként az örök erkölcsi és jogi tényeknek a tiszteletét, amint az a következő beszédjéből világosan kitűnik. „A realitások elhagyásával csak ideig-óráig áltathatjuk magunkat és téveszthetünk meg másokat“. „Érdekből vagy népszerűség kedvéért lehet nagyhangú kijelentéseket tenni, megvalósíthatatlan dolgokat felelőtlenül ígérgetni, mások terhére bőkezűnek lenni: azonban maradandóan sem magunkat, sem másokat tévedésben tartani nem lehet.“

Ehhez a bölcséleti elmélyedésű, a nagy léti realitásokat bölcs szemmel felmérő beszédhez kapcsolódik a harmadik előadás az emberek és nemzetek helyes értékeléséről. „Az emberek természetük, eredetük és céljuk szerint méltóság és alapérték szerint egyformák... Hasonlóképpen természetük, eredetük és céljuk szerint méltóság és alapérték szerint egyformák a nemzetek is... Ez az egyenlő alapértékűség befelé és kifelé egyforma szuverénításban jut kifejezésre, amely minden nemzetnek ugyanazokat a jogokat biztosítja mind saját alattvalói, vagyis polgárai, mind pedig más nemzetek felé... Az egyforma emberi, illetve nemzeti méltóság és alapérték szerint minden embert és mindén nemzetet egyformán kell megbecsülni... Minden ember, illetve minden nemzet alapértéke ellen elkövetett azonos bűncselekmény is egyforma és egyforma büntetést is érdemel.“

Azonban az alap egyformaságából korántsem következik valamilyen értelmetlen és hamis egyenlőség, mely az igaznak és a hamisnak, a jónak és a gonosznak egyforma érvényesülést kíván biztosítani. „Egyéb értékek szempontjából különbségek vannak ember és ember, nemzet és nemzet között... Tévedés volna a minden vonatkozásban meglévő egyenlőség hirdetése.“ Mi azonban az ilyen érték-megkülönböztetésnek megbízható mértéke? „Az Isten mértéke, vagyis azok az irányelvek, amelyeket a természeti törvény, illetve a pozitív isteni kinyilatkoztatás közölt az emberiséggel.“

A hercegprímás részletesen fel is sorolja ezeket a főbb irányelveket: i. többet ér a lélek, mint a test; 2. ezért a lélek érdekei megelőzik a test érdekeit; jobban kell értékelni, becsülni és biztosítani a lelki érdekeket, mint a testieket; 3. a leiket illeti az irányítás és az uralom, nem pedig a testet; 4. az értékek sorrendje: a lélek jogai (az élet, az üdvösség, a vallás felvételének, gyakorlásának és terjesztésének joga); a becsülethez, a szellemi értékek megszerzéséhez, műveléséhez és terjesztéséhez, tehát a vallásos iskolákhoz és egyesületekhez való jog; ezek után következik a munkához és a tulajdonhoz való jog. „A jog azonban feltételezi a mindezekre vonatkozó szabadságot egyéneknél és nemzeteknél egyaránt.“ A mai, már említett „értékelési“ zűrzavar nagyon is szükségessé teszi ma a keresztény világnézet igaz érték-hierarchiájának leszögezését a legkülönbözőbb pogánykodó érték-rendszerekkel szemben.

A kormányformákról pedig ezt állapítja meg Esztergom érseke: Az Egyház nem köti híveit semmiféle meghatározott szervezethez vagy kormányformához, nem is tiltja el attól, kivéve azt az esetet, ha „annak programja ellentétben áll Isten törvényeivel és a közösség, valamint a polgárok igazi érdekeivel“. Oly politikát nem szabad követni, „melynek célja Isten törvényeivel és a nemzet igazi érdekeivel ellenkezik, vagy amely a különben helyes célt meg nem engedett és törvénytelen eszközökkel akarja elérni... Van tehát politikai szabadság, de ez a szabadság istenellenes, hit- és erkölcsellenes, továbbá nemzet- és hazaellenes célokra és meg nem engedett, vagy törvénytelen eszközökre, egyszóval az erkölcsi rosszra nem terjed ki“. Szükségtelen e megállapítások nagy aktualitását épp a mai időkben külön hangsúlyozni.

„Különösen vigyázni kell, hogy egyik ember vagy nemzet értékét a másik kárára túl ne becsüljük, továbbá, hogy se az egyén érdekeit a köz, se a köz érdekeit az egyén rovására túlzásba ne vigyük, mert az előbbi túlzás a köz bomlasztására, az utóbbi az egyén elnyomására vezet és [ez utóbbi] végeredményben a köznek is kárát okozza.“

A keresztény társadalom-szemlélet örök egyensúlytörvénye ez, melynek érvényesülését azonban csak az igazi és mély keresztény lelkiület biztosítja, minden pogánykodás viszont szükségszerűen felborítja a szabadság vagy pedig, gyakrabban, a zsarnokság irányában.

„Az emberi jogok között egyik legértékesebb jog az emberi szabadság, amelyért az emberiség sok ezer éves története során talán a legtöbb küzdelem folyt és folyik most is“, hirdeti „Az emberi szabadság a kánonjogban“ című negyedik beszéd. E küzdelem oka az, hogy „amilyen természetesnek találja az ember, hogy a szabadságot magának megszerezze, annak birtoklását és használatát pedig biztosítsa; éppen olyan természetesnek tartja azt is, hogy a szabadságot embertársaitól elvegye, vagy őket annak birtoklásában és használatában korlátozza, más szóval, hogy őket valóságos rabszolgaságba döntse, illetve ú. n. szervilizmusba kényszerítse.“ Mennyire realiztikus, de egyúttal mily sajnálatosan igaz és aktuális megállapítás! Pedig az Újszövetség szavai világosan szólnak: „Ahol az Úr lelke, ott a szabadság“; hasonlóképpen: „nem vagyunk a szolgáló fiai, hanem a szabadé, amely szabadsággal Krisztus szabadított fel bennünket“. Azonban ezt a jogos szabadságot csakis a sértetlen erkölcsi rend biztosíthatja tartósan.

„Krisztus egyháza egyéni és kollektív vonatkozásban kezdettől fogva hirdette az emberi szabadságot, amely... az illetéktelen megkötöttségtől való mentesség, vagy választási lehetőség azokban a dolgokban (gondolat, kívánság, szó, cselekedet, személy, tárgy), amelyeket a természeti, a pozitív isteni és emberi, egyházi és világi törvény megenged.“ Csakhogy igazi emberi törvények csak azok, amelyek „megegyeznek Isten akaratával, vagyis

erkölcsileg nem rosszak... Az emberi szabadságot tehát Isten akarata szerint csak a most említett törvények korlátozzák. Az egyik embernek a szabadsághoz való joga korrelatív a többi embernek azzal a kötelességével, hogy ezt (a szabadságot) elméletben elismerje, a gyakorlatban pedig ne akadályozza.“

A hercegprímás rövid történeti áttekintésben kimutatja, hogy az Egyház, a rabszolgaság fokozatos megszüntetésén kezdve, miként igyekezett megteremtteni az igazi és jogos emberi szabadságnak legkülönbözőbb, vagyis lelki, szellemi, társadalmi, gazdasági, egyéni és kollektív előfeltételeit. Majd hosszú felsorolásban idézi mindazokat az egyházi törvényeket, amelyek az embernek e fennkölt szabadságát biztosítják, védik, megkövetelik mind az egyének, mind az erkölcsi személyek szempontjából. E felsorolásban szerepel az ember joga és szabadsága a természetes élethez és ezért a legszigorúbban kell büntetni a gyilkosságot; a testi egészségre és épségre vonatkozó jog; az anyagi javakat illető szabadság; a szabad mozgás és szabad élet joga; jog a becsülethez, — mennyire kell ezt éppen ma hangsúlyozni! — a szellemi javakhoz (vagyis a tudományhoz és kultúrához). Majd pedig kitér a természetfeletti életet és annak szabadságát biztosító kánonok felsorolására. Szomorú kor, amely e magától értetődő igazságoknak ily erős hangsúlyozását követeli meg.

Biztosítja a kánonjog az Egyháznak azt a szabadságát, amely Istentől közvetlenül kapott megbízatásának teljesítését lehetőségessé és eredményessé teheti. Kiemeli a keresztesítés, új tagoknak az Egyházba való szabad beiktatására vonatkozó jogát; minden rendű és fokú iskolák nyitását és fenntartását; minden iskolában a hit- és erkölcsi igazságok tanítását és ilyen szempontú ellenőrzését; az egyházi hivatalok és javadalmak szabadságát; az előzetes cenzúrát és sajtótermékek megtiltásának jogát, amennyiben ez hit- és erkölcsi szempontból történik; az Egyház jogát kulturális, vallásos és szeretetintézmények alapításához és fenntartásához; a világi hatalomtól független vagyonszerzési, megtartási és kezelési jogát; jogát saját törvényszékeihez, igazságos büntetés kiszabásához és foganatosításához. De ugyanígy védi a kánonjog az államok szabadságát is. „Tiszteletben tartja, sőt lelkiismeretben is kötelezőknek hirdeti ezek törvényeit“, de természetesen csak azon feltétellel, ha ezek a törvények „az evangéliumi tanításon alapuló keresztény vallással és erkölcstannal nem ellenkeznek“; vagyis az alattvalókat korántsem szolgáltatja ki az önkénynek, a korlátlan testi vagy lelki erőszaknak, az önmagát Isten helyére feltoló államnak. „Krisztus egyháza az emberi szabadságot egyéni és kollektív vonatkozásban, minden faji, nemzeti, születési, társadalmi és vagyoni különbségekre való tekintet nélkül mindenkire nézve elismeri, alátámasztja és védelmébe veszi“ é kánonjogi törvényekkel. Ezzel fennkölt példát ad arra, hogy „az egyes emberek és az államok is példát vegyenek az ember szabadságának mély tiszteletére . . . Kívánjuk ezt nemcsak azért, mert nem szeretnénk okot adni az emberi jogaikban és szabadságukban sértett, s ezért méltán elkeseredett emberek vagy államok kegyetlen bosszújára; hanem legfőként azért, mert ez az Isten akarata, aki azzal, hogy az egyik embernek, az egyik államnak vagy az egyháznak bizonyos szabadságot adott, meg is követeli, hogy ezt a szabadságot a többi ember vagy állam, illetve az Egyház elméletben is elismerje, a gyakorlatban pedig tiszteletben tartsa.“ „Az emberi szabadság hirdetésével“ fejezi be a primás ezt az akkor nagy benyomást keltett beszédjét.

Végül az utolsó beszéd a következetlenségről szól, amelyben a mai sajátos, antiintellektuális, az intuíciora és „ösztönös megérzéseire“, valamint dinamikumnak mondott voluntarizmusára büszkén hivatkozó kornak jellegzetes kórképét rajzolja meg. A következetesség lényeges előfeltétele az

igazság mély tisztelete és megvesztegethetetlen gyakorlati szolgálata, „értelmünk részéről az igazság megismerése, akaratunk részéről 'meg az igazság befogadása és mind elméleti, mind gyakorlati vonatkozásban a logikus következmények levonása.“ Mindkét előfeltétel azonban minden fékevesztett ösztönvoluntarizmussal szöges ellentétben áll; szinte naponkint láthatjuk, hogy az ösztön számára csak az az „igaz“, ami dübörgő dinamizmusát kiszolgálja és csak addig igaz, amíg azt kiszolgálja. Ez azonban nem más, mint az igazság fogalmának mélységes meggyalázása, minden isteni és emberi jognak felrúgása.

Nem meglepő tehát, ha az ilyen kóros szellemiség, vagy az általa okozott fertőzés a legtermészetesebb módon nyit meg minden kaput a „következetlenség“ felé. A hercegprímás hosszú listáját állítja Össze ennek a ma oly sajnálatos és immár vészes fokban elharapódzott „következetlenségnek“: a tudományok művelése terén, az emberek magán- és társadalmi életében, a közélet bel- és külpolitikai viszonylatában, légióként pedig a hit- és erkölcsstan terén. „Megfelelő szellemi felkészültség nélkül, tudatlan emberek oly bátran hozzá mernek nyúlni a legsúlyosabb tudományos problémákhoz;... mikor tévednek, ha észreveszik is, nem törődnek a helyreigazítással;... külső erőszak, félelem vagy szenvedély hatása alatt, irányított formában művelik a tudományt.“. Íme, a „trahison des deres“ egyik esete. „Örömet eltűritek — idézi szent Pált — a balgatagokat; ha valaki titeket szolgásgába vet, ha valaki felemészt, ha valaki megfog, ha valaki felfuvalkodik veletek szemben, ha valaki arcul ver benneteket...“ „Tűrik, hogy a törpe kisebbség ragadja magához az irányítást, vagy a hatalmat...“ „Látunk embereket, akik szinte az összes és egymással homlokegyenest ellentétes politikai pártokat egyforma lelkesedéssel kiszolgálták.“ „Pusztá szimpátiából vagy szerelemből sem egyik embernek a másikért, sem a nemzetnek egy emberért, vagy pedig más nemzetért életét feláldoznia nem szabad. A két utóbbit a nemzetek törvényes vezetői meg sem engedhetnék, mert hiszen az isteni Gondviselés éppen azért állította őket saját nemzetük élére, hogy annak életét fenntartani, a polgárok közjavát pedig előmozdítani és biztosítani iparkodjanak, nem pedig, hogy egy ember, illetve más nemzet iránt való szimpátiából, vagy halálos szerelemből mind a kettőt feláldozzák.“ Hasonlóképpen az Egyház sem a létét, sem pedig igaz tanítását „egyes emberekért, sem más vallásokért, sem más közületekért, nevezetesen az államokért fel nem áldozhatja. Ezt az Egyház feje, a római pápa meg sem engedhetné, hiszen neki az a legfőbb kötelessége, hogy Örkdjék az Egyház élete fölött... hogy minden embert Istenhez vezessen ... Ehhez képest az Egyház a hit- és erkölcsi igazságok rovására nem egyezkedett soha;... a jó viszony kedvéért a kinyilatkoztatott hit- és erkölcsi tanítás egyetlen tételét el nem alkudta és fel nem adta soha“.

Miként az egész Egyház, úgy Esztergom ősi templomhegye is sok vihart látott már és sok világrengést megélt. Lehet, hogy a mai világrengés valóban az, aminek egyesek mondják: a nyugati műveltség eddig legnagyobb válsága. Ez a válság talán azért a legveszesebb, mert az emberekben erősen meggyöngült, néhol már ki is vezett az igazság megismerésének vágya, az erkölcsi jó sérthetlenségének tudata. Ritkán volt idő, amikor a hazugság és az álszenteskedés, az alantas célok és eszközök szentesítése oly szemérmetlenül ülhetne volna orgiáit. Nagy felelősség, de fennkölt hivatás, ilyen időkben rendületlenül, éles szemmel, erős szívvel és megvesztegethetetlen hűséggel állni a magas őrhelyen, védeni az igazságot és a jóságot belső és külső ellenséggel szemben. Az öt beszéd ezt a hivatást teljesítette, nagy tudással és még nagyobb szeretettel.